

Мистецькі біографії

ІРИНА ВЛАСЕНКО

УТІКАЧ ТОДОСЬ

Харків
«ФОЛІО»
2022

ДИТИНСТВО

*Десь гори зелені
та море патлате.
Там жінка вродлива
сина вродила.
Соками повний із хмелю землі,
він виріс на горах високих,
мов дуб,
що Дунай заховав між гілля.*

«Цить, моє серце!», 1921 рік

Куцівка Черкаського повіту Київської губернії — то від куцої балки. Раніше так село й називали — Куца балка.

Але якщо заглянути в історію уважніше, можна розгледіти й щось інше...

Подейкують, Куцівку заснували запорізькі козаки. Було їх четверо: Лука, Реп'ях, Балан і Гарбар. І ще сотник їхній, невисокий такий, але дуже ловкий козак Куций. Мала штучка черв'ячок, а ціна велика: скільки ворогів переміг той сотник, не злічити. Слава про нього далеко летіла. Але ж десь і відпочити мав від ратних подвигів, сім'я своє кинути у плідючу українську землю. Тож славетний сотник і його побратими примітили це місце й збудували оселі на чотирьох кутах: Лука — Лукіївку, Реп'ях — Реп'яхівку, Балан — Баланівку, а Гарбар — Гарбарівку. А посередині для сотника — Куцівка. Заснували та й зажили щасливо.

Кожен куток зі своїм яром: Певлушиним, Перепеличким, Холодним і Куцим. Три кути мали свої майдани, де збиралися селяни на віче, на свята або в лиху годину. Гнилий Ташлик ділив село навпіл, з'єднував невеличкі ставочки, зарослі верболозом, з лебедями, качками, в'юнами та червоноперкою. Стрічкою вився Чигиринський шлях

попід ярами до самої Сміли, а там через Юрієву гору і до Мотронівського монастиря. З другого боку дорога бігла через Матусівську церкву левадами аж до Шполи, а там і до Лебединського монастиря шапкою кинути.

На майдані Реп'яхівки ще й нині височить храм Різдва Пресвятої Богородиці. Він вистояв в роки революцій, світових воєн, голодоморів і «наукового атеїзму», але мало не згнів від хімічних відходів «розвинутого соціалізму» у 1980 році.

Якщо з'єднати околишні церкви умовною лінією, можна побачити хрест. Місцеві вважають, що він є оберегом, який захищає цей благодатний і багатостраждальний край від нечистої сили.

Попри захист, у вісімнадцятому столітті в часи гайдмаччини уніати спалили храм Пресвятої Богородиці. Його відновлював своїм коштом граф Орлов, зробивши церкву кам'яною. Влада безбожників в радянські часи «...на хрести, що не зламали — відра почіпляли»¹, а згодом влаштували тут склад різної хімії. Утім церква вистояла...

*А в Буді, в Рохмистрівці, в Санжарівці
Та ще в Макіївці, і в Ташлику,
І в тихій Шполі, і на Сигнаївці,
І за Цвітковою у Вязівку,
І на скелястім Тясміні, в Тернівці,
Мов на осиновім старім пеньку,
У тишій вогкій, весняній, урочій
Світилося з церков посеред ночі².
Світилося усе-таки...*

Дорога в Куцівку — це кілька спусків і підйомів горбистою місцевістю, а навколо поля і луки, які колись були незайманими степами, укритими ковилою та полином. Тепер усі зорані й нагадують різноколірні клапті великої ковдри, якою накрилося поле. Якщо дивитися з пагорба, можна по-

¹ «...на хрести, що не зламали — відра почіпляли» — цитата з твору Т. Осьмачки «План до двору».

² Т. Осьмачка.

бачити й понад сотню курганів: козацьких, сарматських, скіфських. Певно десь тут поховані і скіфські ватажки, і сарматські цариці, і кошові отамани. Ці сакральні могили споконвіку охороняють край від загарбників.

От тільки від більшовиків не захистили. Прийшла комуністська орда й перетворила все на пустку з хрестами й «трунами в гаях». Застогнала, схилилася під батогами рідна земля, втрачаючи сили й людей від штучного голоду і більшовицького терору...

На горбі стоїть білявий хлопчик із синіми очима й дивиться вниз на безкраю синьо-зелену розлогу рівнину, що намалював хтось щедрими яскравими мазками. «Патлате море» поля колихається ніжними хвилями трав, сонце крізь дірки у хмарах простягає проміння, ніби прив'язує небо до землі.

Десь там, унизу, батько хлопчика косить траву на полі поміщика. Мати й для сина знайшла маленького серпа і відправила його на поміч батькові. Тодось ще дитина... Закинув того серпа в куці. Посадив у торбу цуценя і, розкинувши руки-крила, полетів з гори вниз. Там «у гонах під шляхом» з самого рання батько косить. Нині сонце вже високо, пече нещадно, батько скинув сорочку, м'язи на спині наливаються з кожним помахом коси. Падають зрубані «сонячні жили». Розливається над свіжим покосом духмяний аромат соковитого літнього різнотрав'я. Неможливо утриматися на місці, так і тягне летіти кудись, вростати, вплітатися у пахку насолоду літнього дня, вбираючи в себе кожну дрібку, найменшу риску, рух і запах, якими просякнуті трави й небо. Хлопець носить з цуценям, вдячно й радісно відгукуєчись на непереможний поклик щастя, яке падає з неба просто так.

*Із цуциком милим
у житі ганяли
і сонце в долини,
мов колесо, гнали...¹*

¹ Т. Осьмачка. «Пісня з півночі».

Аж ось батько гукає сердито:

— Шалений, геть з-під коси, не бігай тут!

Наче підкошений тим різким батьковим словом, хлопчик завмирає і затуляє обличчя долоньками, захищаючись від батькового гніву, і бачить, як закриває сонце згряя сірих перепілок, що знялася за вітром з поля. Затьмарилося щастя.

Все раптом похмурніє, змінюється. Тодось стоїть, дивиться крізь пальці на батька. І не може збагнути, чому так, йому важко й боляче. Він ще не вміє усвідомити різницю дитячого й дорослого сприйняття і простити надто втомленого і заклопотаного батька, який не зміг розділити із сином неповторної миті буття.

Тодось ображається на нього. Хапає своє руде цуценя і біжить додому, більше не видячи ні зеленого патлатого моря, ні сонячних жил, які з'єднують небо і землю. Біжить в урочище Заруда, де на околиці села стоїть хатинка, в якій живуть Осьмачки, летить повз ставок, під гірку, додому. Скоріше, скоріше втекти...

Назустріч йому сусідка, сварлива і язиката тітка. Тодось майже не збиває її з ніг.

— Божевільне дитя! — кричить та спересердя. — Мати свою глухою зробив, і всіх решта хочеш покалічити?

Тодось зупиняється, наче вкопаний. І знову, як від сліпучого вогню, затуляється від сусідки долонькою.

— Глухою зробив..? — повторює, і в його очах застигає болюче запитання.

Сусідка зловтішно мовить:

— Як не було тебе, шаленця, добре чула Ївга, а як народила тебе, ірода, так і оглухла! Скажене дитя! — сусідка махає на нього рукою і йде собі, не розуміючи, як болісно вдарили Тодося її слова.

Побіг, бідолашний. Забився у літній повітці, у ясла, обійняв свого цуцика і дав волю сльозам. «То он чому мати не чує... То ж я винуватий... Нащо народився...» Теплий язик

собаки лиже його губи, «мов щіточка, терпко чеше... чуба»¹. І немає нікого у світі, окрім того цуценяти, хто б міг пожаліти й зрозуміти маленького Тодося.

Так і заснув там, у яслах, разом із цуценям. Прокинувся — уже темно. У дверному отворі завітчана сріблом ніч, і мовчазна мати стоїть над ним «і зорі знімає із неба рукою» і влітає їх у неслухняний хлопчачий чуб, мов зерно в колосся, і «в лоб цілує в заплаканих росах». І він палко обхоплює її обома руками й плаче, з гірким полегшенням випускаючи на волю свій страх, біль і провину, яку не знав, як спокутувати.

Його мати Ївга Прокопівна Лукія, скільки Тодось себе пам'ятав, нічого не чула. Але могла розмовляти, хоч переважно мовчала. Відтоді як вперше почув про причину її глухоти, не одна сусідка, а багато хто розповів хлопчику, що вона втратила слух, його народивши. Наче передала йому наказ чути за двох. Не тільки вухами, а серцем. Чути те, чого ніхто більше почути не здатний.

Як йому було впоратися з тим страшним почуттям провини, як спокутувати її? Став допомагати по дому, воду тягав з колодязя, прибирав у хаті, ходив за скотиною. Потім, коли з'явилися молодші брати та сестри, допомагав няньчити їх. Утім ця його допомога не повернула матері слух і не зробила її балакучішою. Заклопотана хазяйством, роботою і молодшими дітьми, вона не встигала приділяти увагу сину.

Хіба що іноді казки на ніч розповідала і пісень співала, бо звідки ж тоді у його віршах з'являються страшні міфічні образи.

*Як купала мене мати
у любистку,
трусив зорі Див із лану
у колиску.
Схиляв голову весняну
голий місяць
до маленьких моїх ніжок
в купіль свіжу.*

¹ Т. Осьмачка. «Пісня з півночі», 1916 р.

І оживали для дитини лани, і зорі, і місяць. І бродив віддалік страшний Див з містичних маминих оповідок.

— Спи, Тодосю, заплющуй очі, бо прийде до тебе Див! — казала мати.

— А хто то такий? — питає малий, і вона читає по губах, відповідає, наче чує.

— Он на тому сухому дереві сидить, наче хижа птиця-потвора. Свище по-зміїному, кричить по-звірячому, з ніздрів іскри сиплються, з вух дим валить.

— А нащо він там? — питає перелякане дитя, з жахом дивляючись у темні вікна.

— Віщує смерть, перед січею, боєм... — зловісно говорить мати, не здогадуючись, як глибоко вражає синову уяву.

— Який то бій, з ким? — пошепки питає той.

— Хто знає...

Мати замовкає і замислюється. А багата дитяча уява, як живого, бачить за вікном того Дива. І самі собою туляться до очей долоньки, щоб сховати хлопчика від невідомого лиха.

Пам'ятав Тодось і страшні материні оповідки про те, як одного разу взимку зник її батько.

— Мені ще чотирнадцяти не було. Якось пішов і пропав, — каже мати, дивлячись на туман, який пливе ярком. — Шукали його, шукали, не знайшли¹.

— А куди ж він зник? — заворожено питає хлопчик.

— Хто знає... — знову загадково говорить мати.

— То, може, його Див забрав? — здогадується Тодось і хапається за мамину руку.

Вона не втішає сина, наче не помічає, як тремтить його холодна долонька. Ївга й сама занурюється в те жахіття, яке переживала підлітком і яке навіки закарбувалося у її свідомості.

¹ Метричний запис 14 квітня 1885 року про «погребение» сорокадворічного «крестьянина-собственника» Прокопія Кириловича Лукія засвідчує, що покійного знайшли «в обрыве».

— І тільки повесні, коли сніг зійшов, у яру побачили тіло, — веде вона далі, наче випробовуючи власного сина на міцність. — Що з ним сталося, як він туди потрапив, ніхто не знав...

Ті страхітливі враження залишилися з Осьмачкою на все життя.

Згодом він напише про матір у повісті «Ротонда душогубців», і образ її не буде світлим, так само як і образи братів, яких у Тодося було четверо. Здається, що він навіть засуджував матір, певною мірою покладаючи на неї відповідальність за те, що не виховала своїх дітей так, як належить. Краще, ніж сам Осьмачка про це розповів, і не скажеш:

«І вона ж ніколи не дбала про те, щоб дитину якось навчити молитися Богу чи щоб навчити шануватися між людьми, бо й сама, здається, знала тільки „Отче наш” і „Царю Небесний”. І вдуматися у те явище, що звалося „мати дітей”, у неї не було часу, ні вільної думки, яка з’являється у вільнім відпочинку. І поведінка її дітей між людьми нею освячувалася тільки та, яка в собі несла першість брутальної сили. Набила сусідська дитина її виплодок, то вона й навчала скривджене:

— А ти, як він тебе пхнув, ухопи цеглину і бий нею його, де влучиш.

— А як я його вдарю по голові, і він буде крутитися, неначе курча?..

— Ну то він і здохне, як курча, тільки й того, що краще його сховають.

І така школа у першу чергу відбивалася на ній самій, і вона ні одно своє поріддя не могла заставити, щоб воно їй помагало. Їх було шестеро, і всі одно за одним... І всі вони з рання до смеркання десь бавилися, билися, прибігали додому замурзані їсти і знов розбігалися. А вона, плачучи, сама-самісінька, і обпирала свою сарану, і обшивала, і порала сама скотину, і дбала їй їжу, ходячи по панських берегах з клунками трави і носячи з панських загонів із сві-

жонакиданих ясел то пшінку, то сіно, то іншу якусь пашу для тієї однієї корівки, яка малася у господарстві, щоб хоч пісноту якось заситити.

У неї не було часу навіть заговорити до своїх дітей, а не то що ще чогось навчати. У неї ж були і кури, і качки, і гуси, які, так само як і діти, потребували і уваги, і догляду. І все зводилося в догляді до того, аби птицю змалечку привчити до хати, а дітей до того, щоб кожне знало, хто тато і хто мама, і щоб утрапляло до хати, так само як качата, гусенята і курчата.

І... десь за повіточкою під стіною чи між соняшниками ставала навколішки і кілька разів прочитувала „Отче наш” і „Царю Небесний”, а потім починала імпровізувати молитву, яка, на її погляд, краще підходила до діла:

„Я в Тебе, Боже, багато не прохаю, а тільки те, що Ти можеш мені зробити Своєю ласкою і без мого нещасного прохання... Якщо трапиться лиха рука на моїх дітей, то нехай вона не має сили поперебивати їм кості і в ногах, і в руках... Щоб не були каліками та щоб мали силу навіть тоді, коли почнуть людські вороги ще й орати бідними людьми”¹.

Тодось Осьмачка народився у родині бідняка. Його дід Юхим Осьмачка жив колись на землі своїх предків, козаків-характерників у Ташлику. Його відунська вдача відбилася певним чином на сині Степані, а потім на онучці Лукії, які обоє мали хист до знахарства. Степан Юхимович, батько Тодося, хоч і працював в економії поміщика Терещенка, та тільки на панську ласку не сподівався. Відчував у собі якийсь поклик до лікування тварин і людей. Самотужки здобув фах ветеринара і лікарську славу далеко за межами Куцівки. Йому потрібно було годувати велику родину, п'ятеро синів і двох доньок. Грамоту не знав, але пани так його шанували, що зробили йому печатку, якою Степан Юхимович користувався замість підпису. До нього прислухалися,

¹ Т. Осьмачка. «Ротонда душогубців».

бо він не тільки лікував, а й був провидцем. Все знав наперед. Міг вдале полювання передбачити, врожай, погоду. Людей наскрізь бачив: вгадував характер і вдачу, міг одразу визначити, що в людини болить. Слава про здібності Степана розлетілася повсюди, й навіть після його смерті люди ще кілька років приїжджали до нього по ліки. І хоч дружина Ївга теж працювала на панів, бо була вправною швачкою, але грошей зазвичай не вистачало. Тож і заробляв, «від світання до смеркання їздив по селах та по економіях, справляв у пана свою службу і людей зарятовував, як лиха година ударить їх товаряку»¹. Втім, у панській економії пани дозволили тримати корову, згодом навіть — дві.

З великого гурту дітей Степан Осьмачка спромігся дати повну середню освіту лише найстаршому синові — Тодосеві.

Тодось закінчив Куцівську церковнопарафіяльну школу, а потім — два класи земської школи у місті Матусеві Черкаського повіту, що за дванадцять кілометрів від Куцівки. Згодом писав про своє навчання: «Вчився я погано. Мабуть, через те, що по-руському вчили, бо я добре насідав на уроки без путнього успіху. Се обридло, і я захопився казками, життями святих, „натпінкертонами“, і нарешті, доброю російською книжкою. По степені розвитку я хотів бути: казковим героєм, святим, стражником і, зрештою, поетом. У книзі Толстого „Дитинство і отрочество“ я вичитав про те, як Микола Іртенєв написав своїй бабуні вірша. Я вирішив, що можу краще од нього написати... І почав. Учителі глузували. Особливо, Микола Зеленіцький. Товариші ставилися з повагою»².

Якось прийшов додому і заговорив з матір'ю російською, а вона насварила: «Краще, сину, не розмовляй тою мовою, говори по-християнському, по-людському».

Решта дітлахів Степана Осьмачки здобули тільки початкову освіту в Куцівській церковнопарафіяльній школі.

¹ Т. Осьмачка. «Ротонда душогубців».

² Слово і час. 1996. № 6. С. 33.

Згодом Тодось писав про своїх братів, сестер і про самого себе: «Діти його [батька] — це просто солома. Ніхто ні до чого непридатний... Найстарший тільки між люди пішов. Десь, кажуть, у Києві за писателя»¹. Та сестра Лукія згодом закінчила ремісне училище і стала швачкою, за що розчулений пан, який рано став удівцем, подарував дівчинці машинку «Зінгер».

Загалом пани у володіннях Терещенка Миколи Артемовича по-доброму ставилися до Осьмачок. Поміщик поважав Степана за його ветеринарні здібності. Ївгу, яка обшивала не тільки свою родину, а й майструвала панам верхній одяг, теж шанували, щедро віддячували за роботу. А, бувало, як обривала в їхньому саду малину, то два відра панам, а відро собі дозволяли брати.

Та й стосунки з місцевим поміщиком були демократичними. Подейкують, що в Куцівці з діда-прадіда по луках, в бережині, по ярках і балках люди випасали свою худобу. Іноді й на панські землі заходили чередою. Якось пан Терещенко розгнівався і заборонив селянам пасти худобу на його луках. І що ж, гадаєте, вони погодилися? Куди там! Вони з потомків запорізьких козаків! Отож потравили весь панський сінокіс, та й годі. А що пану робити? Довелося видати грамоту, яка дозволяла селянам випасати свою худобу скрізь, де росте трава. От такі волелюбні селяни жили на цих землях.

Після земської школи в Матусеві в тисячу дев'ятсот одинадцятому році Тодось теж став працювати чорноробом у панській економії, потім пан взяв його писарем, дозволяв читати книжки у своїй бібліотеці. Помітив здібності хлопця і порадив вступити до київської гімназії.

Ті цукрозаводчики смілянські — дивні пани. Була в них якась доброго сенсу завзятість у розвитку своєї справи, а водночас і всього навколо. Вони були освіченими людь-

¹ Цитата з книжки «Ротонда душогубців».

ми, благодійниками й меценатами, які думали не тільки про своє збагачення, а й прагнули допомогти людям.

Найвідоміший серед них — Олексій Григорович Бобринський — онук царського байстрюка — позашлюбного сина Катерини II і її зухвалого фаворита Григорія Орлова. Згодом законний син цариці — Павло I — подарував незаконнонародженому братові графський титул і землі у Псковській губернії, а також ім'я.

Відтоді почався знаний рід авантюристів, ентузіастів, поміщиків і меценатів, який прославив російську корону, зробивши Київ «цукровою столицею світу», а невеличке містечко Сміла — центром цукроваріння Російської імперії.

Величезними смілянськими маєтками володів уже його син, Олексій Олексійович, що одружився з фрейліною імператриці й племінницею князя Потьомкіна Софією Самойловою. Вона ці чорноземи успадкувала від свого багатого дядечка. Саме тут, у Київській губернії, заснував Олексій Олексійович цукрову промисловість імперії. Спочатку спробував у Псковській губернії, але там буряки не визрівали, тож врожаю, який потрібен, не давали. От і перебрався Бобринський на благодатні українські землі.

Граф був невгамовною і непересічною людиною, захоплювався різними науками: біологією, хімією, землеробством, агротехнікою. Усе в нього було впорядковано за останніми винаходами науковців. Одного разу його новітній вдосконалений плуг потрапив на міжнародну виставку в Парижі й здобув там відзнаку, отримавши ім'я автора — плуг Бобринського. До речі, він плуги не тільки робив, а сам за плугом ходив. Разом зі своїми селянами, які при ньому ні в чому не мали нестачі.

Щоправда, працювати й учитися змушував. Зокрема, при смілянському заводі відкрив школу кадрів вищої кваліфікації. Там навчалися робітники й місцеві поміщики, які до справи Бобринського долучилися. Серед них і економ Миколи Терещенка, власника кількох цукрових заводів

у Черкаському повіті Київської губернії. Вчили, як цукровий буряк саджати, як технології виробництва дотримуватися. Більшість тих учнів згодом свою справу відкрили, стали директорами.

За допомогою селекції Бобринський і Терещенко виростили новий сорт цукрового буряка, в якому було набагато більше цукру. Тоді цукор вважався недосяжною розкішшю, його доставляли вітрильниками аж з Куби, тож коштував він нечуваних грошей: два рублі за фунт. А корову можна було купити за три рублі.

З легкої руки Бобринського, який у Звенигородському повіті збудував чотири цукрових заводи й посадив буряк підвищеної солодкості, по всій Росії невдовзі відкрилося близько двохсот цукрових виробництв. І в тисячу вісімсот сороковому році цукор уже коштував тринадцять копійок за фунт!

Бобринський так успішно працював, сам не гребуючи ходити за плугом разом зі своїми кріпаками, що Сміла стала відомою у всьому світі. У тисячу вісімсот сімдесят дев'ятому році на дев'яти підприємствах Сміли вироблялося продукції більш як на чотири мільйони рублів, а на сімдесяти дев'яти київських підприємствах — всього близько трьох мільйонів!

А Куцівка Терещенка була основним постачальником цукрового буряка на смілянські цукроварні графа Бобринського.

Проте не тільки буряки мали цінність для Бобринського і Терещенка. Вони будували церкви, лікарні й школи. Бобринський був ініціатором будівництва першої залізниці між Петербургом і Царським Селом, першим фотографом, автором книжок із сільського господарства, селекціонером, депутатом Державної Думи. З ними добре було працювати. Та й до своїх робітників вони ставилися з любов'ю і турботою.

До речі, Олексій Бобринський як видатна людина своєї епохи був вшанований прижиттєвим пам'ятником. Його

поставили на Бібіковському бульварі в Києві. Тодось його бачив згодом, коли в Київ приїхав...

Бронзовий граф у повний зріст, у цивільному одязі з накинутою на плече військовою шинеллю (бо колись був камер-юнкером і зробив кар'єру у військах). Правою ногою сімдесятипудова фігура спиралася на залізничну рейку. Граф дивився у бік залізничного вокзалу, адже саме завдяки Бобринському у 1870 році тут пустили перші потяги. На постаменті внизу вибиті сільськогосподарські знаряддя, обладнання цукрового виробництва й напис: «Корисній діяльності графа О. О. Бобринського».

Коли у тисячу дев'ятсот п'ятнадцятому Тодось екстерном складав іспити у Першу київську гімназію, він частенько проходив повз той пам'ятник.

Бачив і те, як у 1926 році бронзового Бобринського демонтували, бо слава першого цукрозаводчика, мецената, будівника залізниці вже не була потрібна більшовицькій владі.

З'явилися нові герої. Далеко згодом, коли Осьмачка вже буде за кордоном, у 1954 році на цьому місці поставлять пам'ятник червоному терористу Миколі Щорсу, який у лютому 1919 року потопив Київ у крові.

Та повернімось до Терещенка. Добрий управитель поміщика, на якого працювала родина Осьмачок, допоміг кмітливому хлопцю визначитися з майбутньою освітою, яку Тодось надалі здобував самостійно. На відміну від своїх братів, Тодось мав величезне бажання вчитися.

До речі, поїхавши з рідного дому, він тільки зрідка згадує своїх братів і сестер, а на допитах у ГПУ розповідає про них по-різному, навіть плутаючи, скільки їх у нього, братів. Тодось був старшим і тримався окремішньо. Брати й сестри пізніше по-своєму пристосувалися до влади, яку він ненавидів, і навіть стали її частиною. Утім, свою відчуженість від них Тодось відчував ще в дитинстві: зазвичай замість гратися з ними, йшов до сільської церкви, щоб бути наодинці.

Його хрестили тут, у церкві Різдва Пресвятої Богородиці. Тому, певно, і тягнуло сюди, наче шукав прихистку чи поради. Приходив у своїх полотняних штанцях і сорочці, солом'яному брилі, з торбою через плече, іноді заходив всередину, хрестився, промовляв до Бога. Потім виходив. Слухав дзвони, сідав на траву й глядів у далину... Чи не виступить на дощці неба відповідь на численні запитання, які зводять з розуму його чутливу натуру?

*...і ось на вигоні в глухій Куцівці
Я бачив теж подібний храм:
В ограді паслися і кози, й вівиці,
І будяки росли з — під брам.
Середина ж без свічок і без рути
Стояла навстіж горобцям,
І я рішив зайти, щоб там зітхнути,
Де плакали колись серця.*

Попри іноді суворий норов і постійну зайнятість, найближчою людиною для Тодося став батько. Був тою моральною висотою, за якою звіряєш шлях, тим єдиним справжнім товаришем, на котрого можна покластися. По суті, батько-бідняк сам собі зробив ім'я талантом і хистом до ветеринарії. Приклад батькового життя, який зміг здолати обставини й стати найкращим у своїй справі, надихав Тодося, доводив йому, що це можливо, навіть якщо тисне з усіх боків і «знизу безодня й безодня вгорі»¹.

Тодось любив розказувати нечисленним товаришам родинну історію про те, як один поміщик, який жив поблизу Куцівки, нічого не міг вдіяти з хворобою, яка напала на його худобу. Усі відомі ветеринари не знали чим допомогти навіть за великі гроші. Поміщик дуже побивався, поки не почув про славетного Степана Осьмачку: той, мовляв, будь-які хвороби коней і корів може вилікувати. Послав поміщик до Тодосевого батька на поклін. І о диво! Степан вилікував усю худобу! З якою гордістю, з яким захватом,

¹ Т. Осьмачка. «Під Київ старий...».

бувало, розповідав син про цю батькову звитягу. Може, так любив його за те, що той своїм прикладом ніби шлях вказував: за будь-яких обставин, у темній темряві треба намагатися бути світлом, яке здатне врятувати худобу, родину, весь світ!

Після смерті Степана Юхимовича, наслідуючи батькову вдачу, Осьмачка відчував себе тим світлом у темряві, чи не другим Шевченком, котрого наче вогню боявся колись російський цар (аж так боявся, що запроторив на десять років у солдатчину). Тодось відчував, що теж може злякати тирана. Перемогти його!

Сталін виявився набагато страшнішим, ніж Микола І. І методи в нього проти колишніх царських були набагато жорстокіші, гірші за звірині, і протистояти їм у здоровому глузді, як з'ясувалося згодом, геть неможливо.

Осьмачка пробував, та не зміг. Тому, що за Сталіним цілий натовп стояв. Одурманений, малограмотний, тупий і жорстокий у своїй дрімучій дикості. То не люди. Не тямлять вони по-людськи. Ні домовитися, ні переконати їх неможливо. Тільки силу розуміють. А яка сила в поета? Слово. Зброя потужна й страшна, якщо виривається з в'язниці розуму і, оминаючи цензуру, являється світові. Саме до такого вільного слова від початку відчув поклик Тодось Осьмачка. Тільки-от як мовити в умовах тотальної брехні, коли навіть розумніші пристають на колаборацію з владою «душогубців»? Як мовити? Як бути почутим? Як звільнитися від постійного почуття небезпеки в «холодних безоднях без краю?»¹.

Він вигадав спосіб заховатися від жорстоких переслідувань, обманути Сталіна і його посіпак, вдати божевільного у божевільні. Те, що лежало на поверхні. Божевілля, чимось схоже на ті дитячі долоньки, якими Тодось загулювся в дитинстві від чогось невідомого й страшного...

¹ «Холодні безодні без краю» — цитата з вірша Т. Осьмачки «Під Київ старий...».

ЗМІСТ

Дитинство	3
Навчання і війна	18
Осьмачка і Косинка	29
Четверта Санаторія	44
У хвилі арештів	56
На волю	76
Олена Вітер, або сестра Йосифа	91
Німеччина. МУР. Ді-Пі	99
США: шість років поневірянь і пошуків	125
У тенетах хвороби. Останні роки	137